

У повній назві «Виргилієва Енеїда, на мало-россійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ» означено різницю в позиціях Вергілія і Котляревського. Ця різниця, крім видимого рівня, має ще й свій підтекст. Вергілій, приступаючи до запису свого тексту, знає, що місія Енея щодо заснування нового царства буде (була) успішною.

Котляревський знає те, що було відомо Вергілієві, знає текст поеми Вергілія і знає те, чого не міг знати Вергілій, оскільки Котляревський живе після Вергілія. Котляревський знає, що Римська імперія була завойована варварами, які далеко не відразу спромоглися сотворити на уламках старої імперії нову.

Отже, Котляревський знає, що імперії валяться. І це він знає як мешканець, а згодом і структурна одиниця Російської імперії. Вергілій знає, що його «Енеїда» повинна ствердити ідею імперії як певного Абсолюту, непідвладного часові. Котляревський знає, що й імперії часові підвладні – отже, приступаючи до творення своєї версії «Енеїди», досконало знаючи «Енеїду» Вергілія, Котляревський не знає, який додатковий шанс є у його героїв-маргіналів.

Те, що маргіналізація обіцяє якийсь додатковий, незапрограмований ні суспільною структурою, ні провидінням, ні Вергілієм як попередником-деміургом, шанс для Котляревського, який береться за свою версію «Енеїди», стає спонукою до писання-дослідження. Який це шанс?

У кожному разі не імперієтворчий, адже імперії гинуть – і деколи в найпринизливіший спосіб. Чи є у маргінала шанс стати не-маргіналом – кимось таким, хто опанує часом? Котляревський цього не знає, але він знає більше, ніж Вергілій, – він знає, що навіть імперії валяться, тому Еней Котляревського не може стати засновником династії імператорів. Що ж він може? Як він діє? Яким він є? Відповіді на ці питання можемо отримати, зіставляючи тексти обох «Енеїд».

Яким є Еней Котляревського у зіставленні з Енеєм Вергілія? Традиційна і поверхова відповідь: Еней Котляревського – смішний, сміховинний. І справді, якщо у Вергілія Еней – герой, побожний муж, то у Котляревського – «парубок моторний / І хлопець хоть куди козак». Сміховий ефект виникає, якщо читач знає, що Еней Вергілія – аж ніяк не парубок, оскільки має дружину Креузу, яка у дивний спосіб зникає перед відбуттям Енея з Трої, і сина Асканія (Іула). Цей прийом свідомого фальшування чоловічого (мужеського) стану Енея підсилює характеристику за типом «впізнавання свого» – «хлопець хоть куди козак». Хлопець і козак для українського читача – це синонім займенника «наш». Впізнавання, підтверджене впійманим чотиристопним ямбом живим народним мовленням, супроводжується радістю, яка затемнює зміст наступних рядків:

Удавсь на *всее зле* проворний,
Завзятіший від всіх бурлак¹.

Ці рядки продовжують характеристику Енея. Хто такий Еней Котляревського? – парубок-козак – на *всее зле* проворний – бурлака над бурлаками. Чи може одружений чоловік бути таким? Так, якщо він покидає чи змушений покинути свою родину, якщо він козакує. Козакувати – це у певному сенсі продовжувати парубкувати, навіть якщо козак – одружений чоловік. Чи одружений Еней Котляревського? Це не важливо, бо він – козак. Тому Котляревський

уникає згадки про все те, що може свідчити про пошлюбленість Енея, хоча син Енея – Іул (Асканій) – з'являється, щоправда, аж у Частині п'ятій поеми. Козакувати, бути «хоть куди» козаком – це удатися «проворним» на все зле. Де зло – там і Еней.

Зло і Еней – пара. Чи означають «моторність» і «проворність» Енея його *підвладність* злу чи навпаки – його *приреченість* поборювати зло? На це питання потрібно шукати відповідь у подальшому розгортанні тексту поеми. Але чи ставить перед собою таке питання читач «Енеїди» Котляревського? Хто такий козак, бурлака над бурлаками, Еней? – знаряддя зла чи поборник зла?

Це питання не перебуває у межах сміхового поля, воно цілком серйозне. Вступний катрен формує це питання у підтексті, і якщо ми не вловимо його, то не сприймемо етичної проблематики поеми. Етичне стосується цінностей. Вловлюючи це підтекстове етичне питання, ми зможемо відчитати «Енеїду» Котляревського як поему про істинні і сфальшовані цінності. Еней Котляревського – це персонаж, а ліпше сказати, блукаючий фантом, який випробовує цінності на міцність та істинність. Козацтво для українського народу – це цінність майже міфологічного порядку (хоча для сусідів, скажімо, для поляків чи турків, є чимось, на рівні стереотипу, злим і небезпечним). Вирішуючи стосунки козака Енея зі світовим Злом, ми разом з Котляревським занурюємося у царину українських міфологічних цінностей і маємо можливість їх деміфологізувати або ж переконатися, що деякі речі не надаються до деміфологізації, а тому є істинним Міфом – істинною цінністю. Отже, питання про сутність Енея в поемі Котляревського може бути сформоване як питання про сутність козащини, а в етичному вимірі воно трансформується у питання: козащина, козакування – це добро чи зло?

Ближнє оточення Енея – ланці (негідники, як тлумачить це слово Котляревський у примітках до поеми). Що станеться з козаком-бурлакою Енеєм і його вимушеними супутниками-ланцями, динамізованими втечею, коли вони

¹ Котляревський І. Твори. Київ: Дніпро, 1980. С. 23, строфа (стр.) 1. Надалі подаватимемо скорочену назву цього видання: *Котл., с., стр.* Тут і далі в цитатах з віршів *напівжирний курсив* – мій.

зіштовхнуться зі статичними персонажними структурами – Карфагеном, сіцилійським царством, пеклом, царством Латина? І що станеться внаслідок таких зіштовхувань зі статичними структурами? Взаємодія динамічного і статичного витворює енергетичне поле поеми Котляревського. Поема Вергілія – статичніша, спокійніша, оскільки все відомо наперед. Не так у Котляревського. Еней, козак, бурлака, сліпа до певного часу динамо-машина, яка наштовхується на статичні структури, має шанс як і зруйнувати статику, так і вписатися в неї і перетворити свою сліпу, деструктивну енергію на свідому, конструктивну дію в межах сильної статичної структури. Отже, Еней – це і пошуковувач свідомості, його мандри повинні розгортатися у напрямку до самоусвідомлення, якщо наше припущення про етичний аспект поеми Котляревського підтвердиться. Не виявлене свідомістю зло не сприймається як зло. Читач, який *не сприймає* «Енеїду» Котляревського як *дешифрацію* зла, не переживає цих сюжетних пригод свідомості у напрямку до вияснення, прояснення свого власного погляду на добро і зло.

Отже, динамічний козак Еней Котляревського разом зі собі подібними рятується втечею. Його відбуття зі спаленої Трої – карколомне, його майбутнє – неясне на відміну від майбутнього Енея Вергілія, яке з'ясовується уже в перших рядках «Енеїди» Вергілія:

Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої,
Долею гнаний, прибув до Італії, в землі лавінські.
Довго всевишня по суші і морю ним кидала сила,
Бо невблаганна у гніві Юнона була безпощадна.
Досить натерпівся він у війні, поки місто поставив,
Переселивши у Лацій богів, звідки рід був латинський,
Родоначалники Альби й мурі походили Рима². (І)

² Вергілій Публій Марон. Енеїда в дванадцяти книгах / З лат. переклав Мих. Білик; Переклад звірив і зредагував Борис Тен; Передмову написав, коментарі та словник власних імен склав Йосип Кобів. Київ: Дніпро, 1972. С. 23, вірші (в.) 1–7. – Надалі подаватимемо скорочену назву цього видання: *Верг., с., в.* Римська цифра означає посилання на додаток.

Доля обох Енейів уже на перших сторінках вирішується на ієрархічно вищому рівні. Мотивація нелюбові Юнони до Енея у Котляревського збігається з Вергілієвою мотивацією лише частково – Юнона все ще ображена на Парисів суд, за яким найкрасивішою з богинь визнано Венеру, матір Енея. У Вергілія серцевина ворожості Юнони до Енея пов'язана з Карфагеном. Еней – родоначальник династії Юліїв, правителів Римської імперії, – небезпечний для Карфагена і сам по собі, і своїми нащадками, які колись зруйнують Карфаген, як Еней розбив серце Дідони. Юнона, богиня шлюбу, намагається не допустити Енея ні до Карфагену, ні до Італії. Буря, яку влаштує Еол на прохання Юнони, розпорошує троянський флот (тринадцять з двадцяти суден зникають з поля зору Енея) і вгамовується лише за наказом Нептуна. Частина пошарпаних суден, в одному з яких знаходиться Еней, пристає до берега Лівії, але Еней, незважаючи на катастрофічність пережитої ситуації, свідомий своєї місії:

Стільки пригод перебувши і стільки напастей зазнавши,
Всі ми прямуємо в Лацій тепер, де нам доля вказала
Мирну оселю: Троянській державі там слід відновитись;
Отже, держіться й себе бережіть для часів щасливіших. (ІІ)

(*Верг., с. 27, в. 204–207*)

Інакше у Котляревського. Щоправда, збережено візит Венери до Зевса-Юпітера, з якого читач довідується про те, що невідомо ще самому козакові Енеєві:

Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство;
Не малий буде він панок.
На панщину весь світ погонить,
Багацько хлопців там наплотить
І всім їм буде ватажок.

(*Котл., с. 27, стр. 2*)

Про свою місію «будування Риму» Еней у першій частині поеми Котляревського забуває (не знає, не здогаду-

ється), він нею не перейнятий, нарешті згадує про неї як про тяжку повинність лише після з'яви Меркурія – ним керує лише бажання залагодити собі і приятелям тілесний комфорт. Карфаген для Енея Котляревського – це стан тілесного комфорту. Свідомість Енея час від часу пробуджується (ненадовго) від струмування страху перед загрозою агресії щодо його тілесного життя. Страх – це те, що його динамізує у першій частині «Енеїди» Котляревського, примушує втікати з Трої, давати хабаря Нептуніві, покидати аж надто гостинну Дідону. Еней же Вергілія за будь-яких обставин перейнятий своєю місією, і Карфаген для нього – місце вимушеного перепочинку, тимчасової зупинки. Залишатися надовго чи назавжди у Карфагені означає занедбати свою місію. Найсильнішим же «карфагенським магнітом» в обох поемах виявляється цариця Дідона. Але перебіг роману Дідони з Енеєм у Вергілія і Котляревського знову ж таки має різну мотивацію.

Еней в обох поемах потрапляє на лівійський берег, де стоїть Карфаген, не зі своєї волі. У Вергілія детально з'ясовано участь богів у цій пригоді троянських блукальців. Роздратована Юнона звертається по допомогу до Еола, Еол насилає на море вітри. Нептун їх проганяє і вгамовує бурю, Венера тим часом благає свого батька Юпітера про ласку щодо Енея і його супутників. Юпітер, обіцяючи вдовольнити прохання своєї доньки і матері Енея, розгортає майбутнє роду Енея аж до часів Вергілія і далі – в безмежну часову перспективу, посилає на лівійську землю Меркурія, щоб залагодити гостинність місцевої влади до тевкрів, себто троянців. Таким чином, у Карфагені Еней опиняється врешті-решт з волі Юпітера.

У Котляревського цю схему майже збережено, але прибуття Енея до лівійських берегів відбувається *після* зустрічі Венери з Юпітером, а у Вергілія – *перед* цією зустріччю. А тому виходить, що володар Олімпу дозволяє у Котляревського троянцям Карфагенську зупинку, а у Вергілія приймає її як таку, що вже відбулася, і намагається зробити її комфортною для троянців. Та і в Котляревського, й у Вер-

гілія Юпітер санкціонує те, що пізніше стане на перешкоді Римській місії Енея. Для Юпітера так ніби не істотне окреме – те, що наповнює щоденне життя людини, і це зрозуміло. Та окреме, проникаючи у загальне, починає виявляти свою сваволю.

Таким чином, Карфагенський епізод в обох поемах стоюється *сваволі*, занехаання людьми Божої волі. Божа воля виявляється у тому, що стається з людиною, а людське свавілля – у занехаюванні цього *ставання*. Щоб ставання *сталось* для людини, щоб подія відбулася з людиною і для людини, вона повинна усвідомитися людиною, перейти в людське внутрішнє. Інакше подієво-буттєвий плин, ставання, вислизатиме з людського буття. У Карфагені з Енеєм – і в Котляревського, і у Вергілія – відбувається у якийсь момент таке вислизання. Саме це обурює Юпітера у Котляревського і непокоїть Юпітера у Вергілія. Юпітер санкціонує перебування Енея у Карфагені, не вникаючи в деталі цього перебування, але не може допустити вислизання Енея з буття внаслідок запаморочення свідомості. Сваволя і запаморочення свідомості, таким чином, взаємопов'язані. Яким же чином свідомість Енея паморочиться?

У Енея Вергілія затемнення свідомості у Карфагенському епізоді відбувається поволі і майже непомітно для самого героя. Еней – внутрішньо і зовнішньо – перейнятий своєю місією. Він з розчуленням розглядає у Карфагенському храмі настінні розписи, які зображують епізоди Троянської війни. Так він довідується про славу, в тому числі, і свою, яка вже дійшла до Карфагену («Між старшиною ахейців себе він впізнав після того», *Верг.*, с. 34, в. 488). Але це не так тішить його амбіції, як нагадує йому про трагедію загибелі Трої і про його обов'язок відновити Трою на італійській землі, перевезти туди пенатів. У храмі, захований у юрбі, Еней спостерігає за урядуванням Дідони, переконується у владній мудрості цариці, з якою можливо домовитися про тимчасове перебування троянців у Карфагені.